

ԱՅԼԵՒԱՅԼԻՔ

ԵԹՈՎՊԻԱ, ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Ա.

1. — ա. Երովպիա կամ Հաբշիստան քաղաքականապէս նոյն երկրամասը կը պարունակէ, սակայն աշխարհագրական ըմբռնումով Եթովպիոյ բարձրաւանդակը առաւելապէս կը կոչուի Հաբշիստան: Հաբէշ բառը եկած է կարմիր ծովու ափերէն երկրէն, որոնք Հաբաչատ կը կոչուէին: Ասոնք յետոյ Եթովպիան ալ արաբերէն Հաբէշ (խստան) կոչեցին, որ կը նշանակէ «ժողովուրդի խառնուրդ»:

Սակայն Հաբշիստանի ժողովուրդները և կեդրոնական կառավարութիւնը իրենց երկիրը Եթովպիա կը կոչեն, որ «Գրիստոսէ չորս դար յետոյ մօտ գտած բառ մըն է և իր ծագումը ունի Ալքիոպիս բառին մէջ, որ Աքսում սուրբ քաղաքի մոլշ Թագաւորի տաճաներու որդիներէն մէկուն անունն էր»:

Բ. Եթովպիոյ աշխարհագրական դիրքը հիւսիսէն 15-10 լայնութեան աստիճան (Գրինուիշ) և արեւելքէն 40 երկայնութեան աստիճան ունի, իսկ հարաւէն՝ 6 լայնութեան աստիճան: Ընդհանուր տարածութիւնը կը համարուի մօտ կէս միլիոն քառակուսի կիլոմետր:

Գ. Կլիման կարելի է բարեխառն և ատուղ նկատուի միջին Եթովպիոյ համար, ուր լեռները մինչև 2300 մետր կը բարձրանան: Կոլլա կամ Կուլլա կոչուած մասը սակայն, որ, ինչպէս անունն ալ կ'ըսէ, չափազանց տաք կլիմայ մ'ունի, շատ ճախճախուտներ կը պարունակէ: Միջին բարձրութիւնն է՝ 1500 մետր: Բարեխառն կլիմայ ունի սակայն «Որթնեկիրը» (Վոյնա Գեգա), որու բարձրութիւնը տեղ տեղ մինչև 3000 մետր է:

Հիւսիսային լեռնամասին մօտ շատ ծանօթ Եթովպիոյ անձրեւները կը սկսին ապրիլին, մինչև հոկտեմբեր շարունակուելու համար, մինչդեռ Շոայի մէջ (միջին Եթովպիա) կ'անձրեւէ յունիսէն մինչև սեպտեմբեր:

Դ. Շնորհիւ առատ անձրեւներուն, Եթովպիա հարուստ է անտառներով և հետեւաբար յարգի՝ վայրի անասուններով: Կարելի է յիշել կապիկ, վագր, առիւծ, ընձառիւծ, կիպառ (հնդկ կատու) եւլն: Թռչուններու զանազան տեսակներ կ'աւելցնեն գեղեցկութիւնը Եթովպիոյ հարուստ անտառներուն:

Երկրագործութիւնը, միակ զբաղմունքը բնիկներուն, չէ զարգացած պէտք եղածին չափ: արդէն միայն շատ քիչեր կ'աշխատին ատիկա ստեղծելու համար, մեծաւ մասնութիւնը կամ զինուորը ըլլալով և կամ զբաղմունք չունենալով, Բնութենէն ամէն առաւելութիւններով օժտուած Եթովպիան սակայն կրնար ոչ թէ միայն երկրագործական, այլ և ճարտարարուեստական երկիր մ'ըլլալ:

Կարևոր արտադրութիւնն է սուրճը, զոր նոյն իսկ մեծ քանակութեամբ կ'արտածէ: Պէտք է զանազանել Հաբարիին և հարեչական սուրճը, որոնց երկուքն ալ Եթովպիոյ մէջ յառաջ կու գան, սակայն առհասարակ մէջ այդպէս կը զանազանուին: Հաբարիին աւելի յարգի է իր հոտին և համեղութեան պատճառով:

Բամպակ կը բուսին ներկայիս ինքնին, այսինքն որպէս վայրի արտադրութիւն: Սակայն եգիպտական բամպակը պատուաւ տեղով լաւ արդիւնք տեսնուած է: Կանոնաւոր բամպակամշակութիւն չկայ սակայն ղեռ ևս:

Վայրի խեփ կը գտնուի անտառներուն

մէջ։ Առաւելագէս հարաւային և արեւմտեան եթովպիոյ մէջ։

Իսկ երկրորդ կարեւորութիւն ունեցող արտադրութիւնը կարագ իողն է, որ նմանապէս միւս քանակութեամբ կ'արտածուի։

Ե. Որպէս հարտարարուեստ եթովպիոյ մէջ կան մէկ քանի կաշեգործարաններ, ջաղացքներ, օճառի գործարաններ եւն։ Իսկ մասնաւոր գնահատութեան արժանի է գորգաշինութիւնը, որ իր գոյութիւնը կը պարտի Հայու մը՝ Մինրան Հացաբեանի, որ Մենելիբի Բ. Կայսեր հրամանով եթովպիա գացած է 1902 թուին։

Գ. Հանքային հարստութիւններէն պէտք է յիշել ամէն կողմ շատ փնտառած ուժուիւր, որ արևմտեան եթովպիոյ մէջ կը գտնուի։ Տեսակը լաւ է։ Հիւսիս արևելեան եթովպիա ունի իր կարգին կալի հանքեր։ Ոսկի քիչ քանակութեամբ միջին Հարեշիստանի մէջ կը գտնուի։

Ե. Առևտուրը ընդհանուր առմամբ վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու մէջ յառաջադիմել սկսած է։ Կարելի չէ չյիշել մեծն Մենելիբի ի գործ դրած ջանքերը եթովպիան քաղաքակիրթ ազգերու մօտեցնելու, անոնց լաւ կողմերը ընդօրինակելու և մանաւանդ գործունայ անձնաւորութիւններէ օգտուելու համար։ Երբ իրեն յաջողեցաւ միացնել և անկախ Հարեշիստանը հիմնել, այն ատեն իր ուշադրութիւնը դարձուց երկրին յառաջդիմութեան։ Նոյն իսկ քաղաքակիրթ կոչուած երկիրներու մէջ քիչ անգամ Մենելիբի նման մեծ և ձեռներէց վեհապետ մը թագաւորած ըլլայ։ Մենելիբի Բ. իշխանութեան ժամանակն էր, որ առաջին երկաթեայ կամուրջը շինուած է, հեռաձայնը ներմուծուած, ղրամատուն և փողբանոց բացուած։ Այս ամէնուն կարգին զինուորականութիւնը իր անկազմակերպ վիճակէն հանուելով զօրաւոր ուժ մը եղած է, բան մը՝ զոր տեսանք իտալահարեշական պատերազմի ժամանակ (1895)։

Առևտրական յարաբերութիւններ կը մշակէ եթովպիա Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Իտալիոյ և ուրիշ

մէկ քանի եւրոպական պետութիւններու հետ, որոնք իրենց մշտնջենական դեսպանները ունին Ադդիս-Աբեբայի մէջ։ Միացեալ Նահանգները, որոնք մինչև վերջերս ընդհանուր հիպպոս ունէին, որոշած են դեսպան մը զրկել Հարեշիստան։

Ն. Վ. Չուդիտու
Կայսրուհի եթովպիոյ.

Յոյց տալու համար, թէ առևտուրը ո՞րքան շուտով կ'անի եթովպիոյ և արտադրանքի միջև, կը յիշեմ Մեծն Բրիտանիայէ 1917ին արտածուած ապրանքներու գումարը, որ է միայն Սդ. 3833- մինչդեռ յաջորդ տարի այդ գումարը բարձրացած է Սդ. 13102-ի։

Ադդիս - Աբեբայի կիսապաշտօնական ղրամատունը, Bank of Abyssinia, հիմնուած է 1905ին, բրիտանական ղրամազուլուով։ Կեդրոնն է Գահիրէ։ Ընդհանուր ղրամազուլուն է կէս միլիոն Սդ.։ Ադդիս-Աբեբայէն զատ ղրամատունը կարեւոր մաս,

նաճիւղեր ունի Հարարի և Դիրեգաւայի մէջ: Գործունէութեան ջրջան որոշուած է յիսուն տարի:

Ներածուած և արտածուած ապրանքներէ Եթովպիա կը ստանայ 8% մաքս՝ հնչուն դրամով, իսկ 10%՝ ապրանքով, երկուքն ալ արժէքին վրայ:

Մինչև 1898 Հարեշիստան իւրայատուկ գրամ չուներ և կը գործածուէին աւստրիական Մարիա-թերեզիա բայերները: Սակայն Մենելիբ Բ. եթովպական զրամ կոիել տուաւ, մէկ կողմ իր պատկերը և միւս կողմ եթովպական առեւծը տպելով: Այս Մենելիբ-բայերները 835 1000 արծաթէ շինուած են և կը կշռեն 28 գրամ: Կան ¹/₁₀₀ արծաթեայ և ¹/₁₀₀ պղնձեայ բայերները: Այս հնչուն դրամներու կարգին կան նաև պակշտոմներ:

2. — ա. Պարզ է, որ Եթովպիոյ բնակչութեան նման խառնուրդ ժողովուրդ մը տարբեր սովորութիւններու, կրօնքնեւորու և նոյն իսկ լեզուներու տէր պէտք է ըլլայ: Եւ Հարեշիստան քաղաքութիւն չի՝ կազմեր այս կանոնէն, այնպէս որ, օրինակ, քրիստոնեայ Եթովպացիներու կողքին կան մահմետականներ և նոյն իսկ հրեաներ: Անշուշտ պետական կրօնքը քրիստոնէութիւնն է, որու կապուած են Եթովպացիներ մեծ սիրով և հաւատքով: Քիչ վերջ պիտի տեսնենք, թէ հայ ազգին նման Եթովպացիներն ալ չարաշարուած են քրիստոնեայ ըլլալնուն համար առաւելապէս, բայց շնորհիւ իմաստուն կայսրերու և իշխաններու՝ կրցած են բոլոր վտանգներէն ալ անցնիլ և իրենց կրօնական և քաղաքական անկախութիւնը ձեռքէ չըհանել:

Թէ՛ ե՛րբ Քրիստոնէութիւնը մուտ գտած է Հարեշիստան, այս մասին առասպելաւոր նման պատմութիւն կը հիւսէ Եթովպիոյ միակ քիչ թէ՛ շատ կարեւորութիւն ունեցող դրաւոր պատմութիւնը, որ կը կոչուի Tarike negest z' Ethiopia (Պատմութիւն Եթովպիոյ արքաներու): Ուրեմն ըստ այս պատմական գրքին, 333 թիւին քրիստոնէութիւնը մուտ գտած է սուրբ քա-

ղաքին՝ Աքսումի մէջ և անկէ շուտով տարածուած է բովանդակ Եթովպիա: Արասաւա արքան առաջին քրիստոնեայ թագաւորն է եղած Հարեշիստանի — Ընդունուած կարծիքի մը համեմատ, Քրիստոնէութիւնը Եթովպիա մտցնողը եղած է սուրբ Փրոսմենտիոս:

Հարեշիստանի քրիստոնեայ եկեղեցին քաղաքակ անկախ չէ, ինչպէս օրինակ Հայ եկեղեցին: Ան ենթակայ է, աւանդական հինցած սովորութեան մը համաձայն, թպտի եկեղեցիին, այնպէս որ նոյն իսկ երկրին կրօնական պետը պէտք է Եթովպացի մը ըլլայ, այլ թպտի մը: Այսպէս Արուսեան («մեր հայրը») միշտ օտար մըն է: Այս պարագան շատ անգամ իր անպատեհութիւնները ունի, քանի որ՝ հոգեւոր պետը տեղացի մը չըլլալով, ո՛չ ժողովուրդին լեզուն և ո՛չ ալ բարքերը կը հասկնայ: Յետոյ կառավարութեան և իշխաններուն շատ սուղի կը նստի օտար հոգեւոր պետը, քանի որ Ալեքսանդրիոյ պատրիարքութեան հարկ պէտք է վճարուի:

Արուսեան (որպէս Եթովպիոյ Քրիստոնեաներու պետը) միայն կրնայ կայսրը օծել, քահանայ ձեռնադրել եւնչ, ինչպէս միւս եկեղեցական պաշտօնեաները, ինքն ալ ամուրի է:

Արուսեայն յետոյ կարեւորագոյն հոգեւորականը իւրեքն է, որ կայսեր խոստովանահայրն է և որուն ենթակայ են վանքեր և վանականներ: Ինչեզայէն հոգ կու գայ, որպէս բարձրաստիճան հոգեւորական, եւ պիտկոպոսը իսկ անհամար է թիւը քահանաներուն և վանականներուն: Առաջինները կրնան ամուսնանալ, սակայն միայն մէկ անգամ:

Հարեշիստանի ճարտարապետական փառքը կը կազմեն իր եկեղեցիները: Ասոնցմէ դուրս գրեթէ ո՛չ մէկ հոյակապ շէնք կայ, նոյն իսկ պալատները յիշելով: Ամենէն գեղեցիկ եկեղեցին, սուրբ քաղաքի՝ Աքսումի՝ Հայրապետական եկեղեցին է: Աղդիս-Աբեբայի մէջ յիշատակութեան արժանի Ս. Գեորգ եկեղեցին կայ, որ նոր շինուած է իսկ բազմաթիւ է թիւը ժայ-

ոհրու խոտոչներու մէջ փորուած մատուռներու և պզտիկ եկեղեցիներու:

Եկեղեցական տօնի օրեր են Նոր Տալին (որ մեր 10 սեպտեմբերին կը համապատասխանէ), Ս. Ծնունդը, Մկրտութեան օրը և Ս. Զատիկը:

Հարեշական տօմարը յուլիականն է, տարին կը բաժնուի 12 ամիսներու (երեսուներեակ օրէն). Զնացած 5 կամ 6 օրերը զատ կը հաշուուին: Մեր 1927 տարին կը համապատասխանէ եթովպական 7419 տարիին: Քրիստոսի ծնունդն ալ կը հաշուեն 7 տարի և 112 օր վերջ, այնպէս որ 1927ը ըստ եթովպացիներուն 1920 է:

Հարեշական ամիսները հետեւեալներն են.

1. Մարտի	= 10 օրու. քն	մինչև 10 հոկտ.
2. Թեքեմ	= 10 հոկտ. քն	» 9 նոյ.
3. Հեզար	= 9 նոյ. քն	» 9 դեկ.
4. Փոտոս	= 9 դեկ. քն	» 8 յուն.
5. Տեբե	= 8 յուն. քն	» 7 փետ.
6. Եսկատի	= 7 փետ. քն	» 9 մարտ
7. Մարտի	= 9 մարտ քն	» 8 ապրիլ
8. Միշացի	= 8 ապր. քն	» 8 մայիս
9. Գեներո	= 8 մայ. քն	» 7 յուն.
10. Սանիթ	= 7 յուն. քն	» 7 յուլ.
11. Հալիլ	= 7 յուլ. քն	» 6 օգոս.
12. Նոնատիլ	= 6 օգոս. քն	» 5 սեպ.
13. Կազումիլ	= 5 սեպ. քն	» 10 օկտ.

Բ. Ամուսնութիւնը թէն ըստ կրօնքի սրբութիւն մըն է, սակայն Հարեշիստանի մէջ գոյութիւն ունեցող հինցած և ո՛չ — քաղաքակիրթ սովորութիւններու համաձայն պարզապէս սովորական առուծախի խնդիր մը եղած է: Թէ՛ ամուսնութիւնը և թէ՛ ամուսնալուծումը ըստ զիւրիին են: Սովորաբար, երբ ամուսնացողները հասարակ դասակարգի մը կը պատկանին, այր և կին դարձած են առանց ո՛ր և է պաշտօնական ձևականութեան: Կան սակայն այնպիսիներ ալ, որոնք տեսակ մը քաղաքական ամուսնութիւն կը կնքեն՝ վկաներով դատաւորին ներկայանալով: Իսկ ամենաքիչ թիւ մը կը կազմեն անոնք, որ եկեղեցական ամուսնութիւն կը կատարեն: Ասոր ալ պատճառը փնտելու է եկեղեցիին ամուսնալուծում չարտօնելուն մէջ:

Այր և կնոջ ընկերային յարաբերութիւնը որոշ կանոններու ենթակայ չէ: Սովորաբար կինը էրկան ծառան է, սակայն կրնայ իր ուզածին պէս նիստուկաց ունենալ:

Որպէս ըրիստոնեայ երկիր, եթովպիոյ մէջ բազմակնութիւնը արգիւտած է թէն պաշտօնապէս, սակայն զաղտնիք մը չէ, որ քիչ թէ ըստ հարուստ Հարէշ մը մէկէ աւելի «կին» ունի:

Անշուշտ այս հակաբնական սովորութիւնը կամաց կամաց պիտի վերնայ շնորհիւ կառավարութեան և Եկեղեցիին ձեռք առած միջոցներուն և ժողովուրդին ալ հետզհետէ քաղաքակրթուելուն:

Գ. Հակառակ անոր, որ եթովպիա իր ազգային պատմութիւնը առաւելապէս իր միակ պատմական զբոյժին՝ արդէն յիշուած «Պատմութիւն եթովպիոյ արքաներու» մէջ խտացուցած է, հարուստ է սակայն օտար ժողովուրդներու և Եկեղեցիներու մասին իր ունեցած ուսումնասիրական ծանօթութիւններով: Արդարեւ, Հարեշիստան բազմաթիւ ձեռագիրներ տուած է թանգարաններու և երկրախոյզներու: Այս վերջիններու շնորհիւ ալ գիտենք, թէ եթովպիոյ նախկին կարեւորագոյն լեզուն եթովպերենն է եղած, այսինքն գեղ լեզուն, որ մեզի հասած է ձեռագիրներով: Գեեզը կը խօսուէր, երբ Քրիստոնէութիւնը մուտք տած էր Հարեշիստան: Հետզհետէ սակայն, և մանաւանդ Միջին դարու մէջ, գեեզը տեղի տուաւ ուրիշ երկու լեզուներու, որոնցմէ մին հիւսիսային և միւսը հարաւային Հարեշիստանի մէջ կը խօսուէր: Առաջինը ամարերսեան է, որ կառավարական լեզուն է մինչև այսօր, իսկ միւսը՝ տիգրիներէնը: Անշուշտ այս երկու մայր լեզուները ճիւղաւորումներ ալ ունին, բարբառներ՝ որոնք սակայն ընդհանուր խորքով մայր լեզուին կը նմանին: Գրեւ—կարգալ գիտնալ եթովպիոյ մէջ հազուադիւս է, կրօնաւորներն են, որ առաւելապէս տէր են այդ կարողութեան: Սակայն սխալ պիտի ըլլար ապագան ալ սեղոյց տալ, քանի որ Աղդիս—Արեւայի կա-

առավարութիւնը անտարակոյս միջոցներ ձեռք առած է կամ պիտի առնէ՝ օգնելու որ անգրագիտութիւնը զէթ չափով մը վերցուի։ Սակայն անկեղծ ըլլալու համար պէտք է խոստովանել, որ եթովպերէն

Ն. Կ. Բ. Իսա Թաֆարի
Պաշտօնաւար է ինքնակալ Իշխան Եթովպիայ.

այրուրեքն ա՛յնքան խրթին և դժուար է, որ անոր բարեփոխում մը մեծ բարիքներ պիտի բերէր երկրին և Եթովպիոյ արտա-սահմանի բարեկամներուն։

Բ.

ՀԱՅ - ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՆԱԽԿԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋՁ՝

Սկիզբէն ի վեր Հայերուս մօտ ծանօթ կարծիք մըն է, թէ Եթովպիոյ կամ Հա-բեշիստանի ֆրիստոնեայ Եկեղեցին շատ մօտիկ եղած է մերինին, և թէ հայ-եթով-

պական եկեղեցական յարաբերութիւնները մինչև օրս ալ սիրալիք են։ Իրաւ է որ Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութիւնը մեծ փափկանկատութեամբ պէտք է վարուի Հաբէշ Եկեղեցիին հետ, միշտ աշխատելով հին դարերու եղբայրական կապը աւելի զօրացնելու իմ նախկին ուսուցիչս, Ամեն. Դուրեան Եղիշէ Պատրիարք, որուն լուրջ և շրջահայեաց անձնաւորութիւն մ'ըլլալը ծանօթ է ամէնուս, զուտ եկեղեցական յարաբերութիւններու կողքին պիտի ու-նենայ նաև բարեկամական կապ մը՝ Ե-թովպիոյ հետ, քանի որ, ինչպէս ծանօթ է, այս երկիրը պետական կրօնք մ'ունի, որ քրիստոնէութիւնն է։ Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութիւնն է որ պիտի ըլլայ հազորդակցութեան գիծը հայ և Հաբէշ քոյր Եկեղեցիներուն և ժողովուրդներուն միջև։

Իմ այս կարծիքս օրէ օր շօշափելի ձև առաւ ըրած ուսումնասիրութիւններէս, որոնք ցոյց տուին թէ հակառակ անոր որ Հայաստան հետու կը գտնուի Եթով-պիայէն, միշտ ալ իր քաղաքակրթիչ դե-րով մօտիկ եղած է Հաբէշներուն։ Ու հոս է Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութեան զերը։ Մինչև հիմա աչքէ անցուցած հա-բէշական հին ձեռագիրներս, որոնցմէ հա-զիւ հազարի չափ կան Եւրոպայի մէջ, պայծառ լոյս մը կը թափեն Հայ Եկեղե-ցիին ազդեցութեանը վրայ, զոր ունեցած է ան աւելի քան հազար տարիներ առաջ և մինչև օրս ալ։ Հակառակ անոր որ Ա-դեքսանդրիոյ Յոյն Պատրիարքութիւնը ա-ւելի մօտիկ է քան Հայ Եկեղեցին, դար-ձեալ Եթովպիոյ քրիստոնեայ Եկեղեցիին մեր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչով աւելի շատ հետաքրքրուած է, քան թէ յոյն սուրբերով։

Եթովպական ձեռագիրները, որոնք զրուած են ընդհանրապէս գեեղերէն և ամհարերէն, կը բաղկանան ընդհանուր առմամբ հին և Նոր Կտակարաններէ, սուր-բերու կեանքերէ (որոնց մէջ կարևորա-

1. Այս մասը հրատարակուած է առանձին՝ Կ. Պո-լսոյ Ժամանակի 5906, 5929 և 5939 թիւերուն մէջ։

գոյն տեղերէն մին կը զգաւ Սուրբ Լուսաւորիչ), ծխաբաններէ, եկեղեցական կանոններէ (եթովպերէն՝ Սինոտոս) և ճառերէ, աստուածաբանութենէ, պատմութենէ, մարեմատիկէ, առականութէ և նոյն իսկ քերականութիւններէ և բառարաններէ (եթովպերէն՝ Սաւասե)։ Այս Սաւասեները այրութենի կարգով չէ որ կ'երթան, այլ նիւթերու դասաւորումով։ օրինակի համար մարդ բառին տակ զըռած են նախ՝ զլուսը իր մասերով, յետոյ վիզը, կոկորդը, կուրծքը եւն։

Անշուշտ հայ-եթովպական յարաբերութիւններու, այսինքն հայ եկեղեցիին եթովպիոյ վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին մեզի նոր լոյս տուող ձեռագիրները կը բաղկանան ճառերէ, սուրբերու կեանքի մասին գրուածներէ, փիլիսոփայական տեսութիւններ պաշտպանողներէ և աստուածաբանութեամբ պարապողներէ։ Սակայն ես չհանդիպեցայ ձեռագիրներու ժողովածուներուն մէջ գրքի մը, որ ամբողջովին հայ եկեղեցիի մասին խօսի, այլ մէկ կամ աւելի հատուածներ միայն հայերու նուիրուած են։ Օրինակ «Հայրերուն Հաւատքը» («Հայ-մանթա Ռաւու») հոյակապ գրչագիրը կը ճառէ նշանաւոր սուրբերու վրայ, և ձեռագրին Երորդ թերթէն կը սկսի Լուսաւորչի մասին խօսիլ։ Նոյն գիրքին 29րորդ թերթն ալ կը խօսի «Հայաստանի արքեպիսկոպոս»ի մը վրայ, եւ պրաքսիոս (*) անունով։ Այս ձեռագրէն կը գտնուին մէկ մէկ օրինակ Բերլինի, Պարիզի և Լոնդոնի թանգարաններուն մէջ։

Ուրիշ ձեռագիր մը, որ Բերլին կը գտնուի, կը խօսի «Կեանք և մարտիրոսութիւն Սուրբ Գրիգորի, Պատրիարք Հայաստանի» վրայ (էջ 169-197), գրուած մօտաւորապէս 550 տարի առաջ։ Պարիզի թանգարանն ալ ձեռագիր մ'ունի, որուն 23րորդ թերթը կը խօսի «Յիշատակ Ս. Գրիգորի, Պատրիարք Հայաստանի, մարտիրոս առանց արեան հոսու մի...» վրայ. իսկ 34րորդ թերթը կը սկսի զարձան «Յիշատակ Գրիգորի, նոր մարտիրոսի» բնարանով, մինչդեռ քիչ մը

անդին քանի մը երես ետք, կը խօսի Գրիգորի մը վրայ, «Եպիսկոպոս Հայաստանի»։ Այս Գրիգորը և միւսերը նոյն Լուսաւորչին են։

Իսկ Լոնդոնի թանգարանը ուրիշ նորութիւն մը կը պարունակէ, այն է հա-

Ն. Դ. Բ. Մամամ
Գաւաժառնգ Իշխանուհի Եթովպիոյ.

բեշական ձեռագիր մը, որուն վերջաւորութեան հայերէն բառերու ցանկ մը կայ, ինչպէս նաև լատիններէն։

1. — ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ՁԵՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Ահա թէ ինչ ձեւերու տակ կը խօսուի Լուսաւորչի մասին.

ա. Կենսագրական.

բ. Հրաշագործական (Լուսաւորիչ՝ որպէս սուրբ).

գ. Եկեղեցական (Ծխաբաններ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի), և մանաւանդ.

. դ. Հեռտորական-փրկիսոփայական-աստուածաբանական:

Ինչպէս պիտի տեսնենք թիչ ետք, այս վերջին մասը անակնկալ մը ունի հայ եկեղեցական քաղաքական պատմութեան համար: Միւս մասերը նորութիւն մը չեն բերեր: Միայն երկրորդ մասը, որ կը խօսի «Ս. Գրիգոր, Պատրիարք Հայաստանի» վրայ, զարմանալի կերպով, կարծես աչքը զարնելու համար կ'աւելցնէ, ինչպէս վերը յիշեցինք՝ սա նախադասութիւնն ալ. «մարտիրոս՝ առանց արեան հոսումի»: Ասիկա ցոյց կու տայ հին դարերու հոգեբանական մէկ գիծը, քանի որ մարտիրոսանալու համար պէտք էր կամ քարկոծուէր ու մեռնելու աստիճան վերաւորուէր, և կամ զլիսատուէր խնդրոյ առարկայ սուրբը: Գ. Լուսաւորչի, որ իբր մեծ սուրբ կարևոր տեղ մը կը զբաւէ հարէջ զբնագիրներուն մէջ, ենթակայ չէ այս աւանդական կանոնին, թէ և իր կրած հոգեկան չարչարանքները խոր-Վիրապին մէջ, քնականէն աւելի ծանր կերպով ազդած էին մեծ սուրբին վրայ:

Լուսաւորչի կեանքն ու մարտիրոսացու մը պատկերացնելէ վերջ, հարէջ ձեռագիրները թարգմանաբար կու տան նաև Հայաստանի Պատրիարքին գործերը, ինչպէս ծխաբաններն ու ճառերը: Խնդիրը կը կայանայ այն բանին մէջ, թէ այս թարգմանութիւնները ուղղակի հայերէնէ՞ եղած են: Վերը յիշած էի, թէ Լոնդոնի թանգարանին մէջ հարէջական ձեռագիր մը կայ, որուն վերջաւորութեան հայերէն բառեր ալ կը գտնուին. զօրախտաբար ձեռագիրը տեսած ջրլալով պիտի չկրնամ ըսել, թէ անոր մէջ ինչ բանի մասին կը խօսուի: Ամէն պարագայի 17րորդ դարու այս ձեռագիրը ցոյց կու տայ, որ հայկական ազդեցութիւնը ո՛չ թէ միայն զուտ եկեղեցական-քաղաքական, այլ նաև գրական-լեզուական ալ եղած է: Վերադառնալով ըրած հարցումիս, թէ հայ սուրբերով, Եկեղեցիով հետաքրքրուող հարէջ զբնագիրները ուղղակի հայերէնէ՞ թարգմանած են, պիտի պատասխանեմ, որ հա-

ւանաբար ուղղակի թարգմանութիւններ տեղի ունեցած ըլլան, սակայն տրուած ըլլալով արտաբական լեզուի ազդեցութիւնը հարէջ զբնագիրներէն վրայ, կը կարծեմ, որ այդ լեզուի միջոցով ալ մուտ գտած ըլլան հայերու մասին գուածները: Այս կարծիքս շօշափելի կը դառնայ մանաւանդ անով, որ հայ վանական մը, Պետրոս Ալ-Սատամանդի (այսինքն՝ Սատամանդի վանքէն Պետրոս), արաբերէն երկեր գրած է, և իր մէկ գործը «Ճառ՝ Քրիստոսի չարչարանքներուն պատմութեան վրայ» թարգմանուած է հարէջերէն: Կ'երևի որ Երուսաղէմի և Եգիպտոսի մեր հայ կրօնաւորները ո՛չ թէ միայն հայերէն, այլ նաև օտար լեզուով ալ գրած են, և որովհետև իրենց միջավայրին տիրող լեզուն արաբերէնն է եղած, առաջին գծի վրայ՝ արաբերէն:

Վերը յիշուած Լուսաւորչի ճառը կը գտնուի ձեռագրի մը մէջ, որմէ մէյմէկ օրինակ կան Բերլինի և Պարիզի թանգարաններուն մէջ, Բերլինի ձեռագրին 215-231 երեսները կը պարունակեն այս նշանաւոր ճառը, մինչդեռ Պարիզի օրինակը 107րորդ թիւթէն կը սկսի: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի այս գործը, որ որքան գիտեմ մինչև որս անծանօթ էր մեզի, կը կոչուի «Ճառ՝ ընդդէմ հրէից՝ Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութեան վրայ»: Լուսաւորչի, որ գործնական մարդ մը, նշանաւոր քաղաքագէտ մը և սրտցաւ հայ մըն էր, ինչ պէտք ունէր հրեաներուն դէմ երթալու, ինչ պայմաններ մղած են զինքը այս քայլը առնելու: Ստորև պիտի աշխատեմ այս հարցումներուն պատասխանել, ի իմ այլոց օգտուելով պատմագիր Բարեկամիս՝ Պ. Գէորգ-Մեսրոպի «Պատմութ. Հայ Եկեղեցւոյ» երկէն:

Նախ պէտք է գիտնալ որ Հայաստանի մէջ հրեաներ գտնուած են, Պ. Գէորգ-Մեսրոպ կ'ընդունի այս պարագան և ասկէ կը հետեցնէ, թէ քրիստոնէութիւնը շատ կանուխէն մուտ գտած ըլլալու էր Հայաստան՝ Լուսաւորչէն առաջ: Այս կարծիքը, որ արդէն պատմական փաստերով հաս-

տատուած է, աւելի ճիշտ կը դառնայ ահա Լուսաւորչի ճառովը, որ սակայն բոլորովին տարբեր նպատակի մը, այն է հրէական վտանգին դէմ գնելու համար գրուած է: Եթէ Հայաստանի հրեայ գաղութները դիւրացուցած են քրիստոնէութեան մուտքը դէպի Հայոց աշխարհը, այն ատեն Լուսաւորիչ՝ մեր ամենէն մեծ սուրբը, պիտի չստիպուէր պայքար բանալ տարրի մը դէմ, որ սկսած էր վտանգաւոր դառնալ:

Պ. Գէորգ-Մեսրոպի հետ համաձայն են, որ Հայաստանի մէջ հին ատեն հրեայ գաղութներ գոյութիւն ունեցած են, բան մը՝ որ կը հաստատուի ահա Լուսաւորչի ճառովը. սակայն, թէ այդ հրեայ գաղութները ազգակ մը եղած են քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ տարածուելուն՝ կը տարակուսիմ, բան մը՝ որ նմանապէս կը ցուցնէ Լուսաւորչի այդ նշանաւոր ճառը:

Պ. Գէորգ-Մեսրոպ կը գրէ. «Հայաստանի մէջ հրեայ գաղութներու գոյութիւնը անով ալ կը հաստատուի, որ հրէական ազգեցութիւնը մեր մէջ եղած է շատ խոր և խորունկ»: (Պատմ. Հայ Եկեղեցւոյ, Ա. Հատոր, էջ 20):

Եւ քիչ մը անդին՝ «Հրէաստանի անմիջական ազգեցութեան տակ գտնուող շրջակայ երկիրներուն, ինչպէս Ասորիքի, Եգիպտոսի, Միջագետքի քրիստոնեաներուն չափ Հայերն ալ ազգուած են Հին Կտակարանէն: Ասոր համար հրեայ տարրի մը ուղղակի ներգործութիւնը կ'երևի մեր մէջ: Առաջին դարերուն քրիստոնեայ Հայաստանը շատ բաներ ունի հրէութենէն, զորս չի կրնար ընդունած ըլլալ ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու միջոցով և կամ քրիստոնէութենէն ետք» (ինչո՞ւ համար. ծանօթ չ'է միթէ սկիզբէն ի վեր գոյութիւն ունեցող յոյն քրիստոնեայ կղերականներու վտանգաւոր ըլլալու աստիճան ունեցած ազգեցութիւնը՝ Հայաստանի վրայ, բան մը՝ որ շատ մղած է մեր Հայրերը՝ անկախ հայ եկեղեցին հիմնելու: Բայց այս մասին աւելի վերջ):

Գիտամամբ ընդգծեցի վերի նախադասու-

թիւնը, որպէս զի ցոյց տամ, որ մեր պատմագէտներէն Պ. Գէորգ-Մեսրոպն ալ կ'ընդունի Հրեաներուն ունեցած «խոր և խորունկ» ազգեցութիւնը՝ Հայոց վրայ: Սակայն ճիշտ պիտի չըլլար այդքանով գոհանալ, այլ պէտք է աւելցնել թէ այդ ազգեցութիւնը այնքան առաջ գացած է, որ վտանգաւոր ըլլալու սկսած է ճիշտ յետոյ պարսկական ազգեցութեան նման, որ ստիպած է Եղնիկ մը՝ պարսկ. կրօն. քին դէմ նշանաւոր ճառը գրելու: Պ. Գէորգ-Մեսրոպ կը յիշէ կարգ մը բառեր ալ, որ հրէական ծագում ունին, ինչպէս «շարաթ» «խանութ», «ծով», «ձէթ», «գաղութ» ևլն: Ասկէ ալ կը հետեցնէ կրօնական ազգեցութիւնը: Սակայն պէտք է ըսել, որ լեզուական բառերու մուտքը, ինչպէս պարսկերէնի ազգեցութիւնը՝ որ հրեայ լեզուէն շատ ու շատ զօրաւոր է եղած, առնչութիւն չի կրնար ունենալ կրօն. քին կամ եկեղեցիին հետ: Հայ ժողովուրդին պէս վաճառական ազգ մը հարկաւ իր շփման մէջ մտած երկիրներէն լեզուական կամ ընտանեկան նոր սովորութիւններ պիտի բերէր, սակայն ո՛չ կրօնական, քանի որ արիկա պիտի չարտօնուէր, կամ ատոր պէտք պիտի չըլլար ճիշտ Հրեաներուն պէս՝ որոնք մինչև օրս պահած են իրենց կրօնը, հակառակ անոր, որ շատոնց կորսնցուցած են իրենց մայրենի լեզուն:

Իմ կարծիքս, հետևաբար, երկրորդ կէտին մասին՝ թէ հրեայ գաղութներու Հայաստանի մէջ գոյութիւնով «ինքնին կարելի պիտի ըլլար հետեցնել» թէ քրիստոնէութիւնը շատ կանուխէն մտնելու էր՝ մեր երկրին մէջ, կը տարբերի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վերև յիշուած «Լնդդէմ Հրէից» ճառը, որ ահա հարէշական ձեռագիրներու միջոցով այսօր մէջտեղ կ'ելլէ, զօրաւոր ապացոյց մըն է տարակուսանքիս համար: Անշուշտ հետաքրքրական պիտի ըլլար այս մասին ուրիշ կարծիքներ ալ իմանալ:

(Շարաթայրիկ) Մագնարոս ՅԱՅՈՐ ԳՐԻԳՈՐ